

Gábor Hosszú, Heritage of Scribes

The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems

[Az írástudók öröksége. A rovásírás és az eurázsiai írásrendszerek kapcsolata.] Rovás Alapítvány, Budapest, 2011. 312 lap

„A rovásatlaszban leírt új elméletek egy meglepő intellektuális kirakós játék és egy izgalmas kísérlet eredményei. Senki sem gondolhatja, hogy a régi rovásírással foglalkozni csupán az önmagáért való tudomány belső ügye. A feliratok, hosszabb-rövidebb szövegek szerzői minden esetben közölni akartak valakivel valamit: információt rögzíteni, átadni” (Zelliger Erzsébet fordítása). Ezekkel a szavakkal kezdi a könyv előszavát Erdélyi István, majd többek között megállapítja, hogy a szerző kiterjedt kutatómunkájával megalkotott rovásatlasz „az első tudományos igényű és pontosságú munka Sebestyén Gyula 1915-ben megjelent, A magyar rovásírás hiteles emlékei c. monográfiája óta”.

A könyv szerzője, HOSSZÚ GÁBOR a BME Villamosmérnöki és Informatikai Kar docense, számítógépes paleográfus végzettségéből fakadó látásmódja következtében bizvást mondható, hogy a rovásírás(ok) egymáshoz való viszonyának kutatása és megfejítése során lényeges új eredményekre jutott. Érdemes ezért kutatás-módszertani szempontból különös figyelemmel vizsgálni a munkát.

A könyv három, a rovásírás családjába tartozó írásrendszernek, a kárpát-medencei, a kazár (más néven steppei) és a székely-magyar rovásírásnak a bemutatására vállalkozik. Az első öt fejezet a vizsgált írásrendszerek történetével foglalkozik (11–103). Megállapítása szerint a három írásrendszer közül kettő a 11–13. század folyamán eltűnt a használatból, a székely-magyar rovás azonban a székely népcsoport körében napjainkig fennmaradt, a legutóbbi időkben pedig egyre nagyobb népszerűsége telt szert. A szerző azonban mindenekelőtt az írásnak a történeti kérdéseit kívánta feltárni szoros kapcsolatban a magyarság történetével. Kutatásait minden esetben történészek, régészek, nyelvészek elméleteire és megállapításaira alapozta – tudván, hogy más elméletek is léteznek. Eljárása a következő: a rovásírás leírása, rokonsági viszonyainak feltárása, az egyes rovásjelek származási vonalának leírása – beleértve a legfontosabb rovás emlékeket. A leírás az egyes grafémák fonetikai, fonematikai értékének meghatározásán alapul, figyelembe véve ezeknek és a leleteknek az egymáshoz való viszonyát, időbeli és földrajzi helyzetét. (Itt jegyzem meg, hogy a szerző következetesen a *glyph* terminust használja 'grafémaszimbólum' jelentésben. A terminushasználata azon alapul, hogy az egyes írásrendszerekben változatos aktuális formában jelentkeznek az írásjelek, a könyvben ezeknek a standardizált formájával dolgozik. Az ismeretetés során a *graféma* terminus ebben az értelemben használatos.) Megállapítása szerint – mivel az egyes jelek egykori pontos kiejtésének a rekonstruálása igen nehéz – az egyes hangok és fonémák következetes megkülönböztetése általában nem lehetséges.

Az egyes írások grafémái eredetüket tekintve lehetnek a) kölcsönzések más írásokból; b) valamely már létező grafémából való alkotások; c) az előző két eljárás kombinációi. A grafémák eredetének megállapítása során kidolgozott módszer szerint, ha két azonos graféma fordul elő, akkor azok egymástól való kölcsönzés eredményei lehetnek. Ehhez azonban további feltételek megléte is szükséges: 1. A jel hangértékének a befogadó és az áta-

dó nyelvben azonosnak, vagy legalábbis nyelvészeti szempontból magyarázhatónak kell lennie; 2. Történelmi és földrajzi tények igazolják vagy cáfolják a kapcsolat lehetőségét az átvevő és az átadó írások között; 3. Az átadó és az átvevő írás megfelelő grafémái azonosak, vagy az eltérések magyarázhatók kell, hogy legyenek. Ezeknek a feltételeknek a megléte esetén megvalósul a gazdaságosság, tömörség elve (nevezhető minimális entrópiás módszernek vagy a parsimonia törvényének is). A módszer alkalmazása a szerző szerint lehetővé teszi új emlékek előkerülése esetén az írások egymáshoz való viszonyításának a finomítását.

A rovásírások közötti összefüggések felfedezése révén vált lehetővé rétegzett modell alkalmazásával a rovásatlasz létrehozása. A rétegzett modellt a szerző a grafémák egymáshoz való topológiai és kronológiai viszonya alapján dolgozta ki. A betűírás kialakulása lehetséges szerves, természetes és mesterséges, irányított úton. Az ókori Közép-Keleten ez utóbbi fejlődései vonal következett be az írásjelek kölcsönzése révén. Az óperzsa birodalom kancelláriájában az arameus írás és nyelv vált hivatalossá. Ezáltal Dél-Egyiptomtól a Pamir hegységig terjedő hatalmas területen számos nyelv írásbeliségére volt hatással. Az így kimutatható származékok az arámból való származás különböző síkjain helyezkednek el. Ezek a síkok egymásra vetítve rajzolják ki az írásoknak (így a rovásírásnak is) a fejlődési vonalát. A módszer a szerző megállapítása szerint alkalmas más írásvonalak viszonyrendszerének leírására is (22).

A rovásatlasz jelentősége, hogy további kutatások alapjául szolgálhat. Az atlaszban az egyes karakterek viszonyrendszere a periódusos rendszer működéséhez hasonlít. Jól mutatja ezt, hogy az atlasz készítése során vált szükségessé két régi írásrendszernek, a korai steppei írásnak és a protorovásnak a bevezetése.

A rovásírások családjának leírása (17–84) során az ide tartozó három írás (a Kárpát-medencei, a kazár és a székely-magyar) egymáshoz való viszonyát, leszármazási vonalait bemutató „családfa” a 20. oldalon látható, az itt szereplő írások kronológiája a Kr. e. 2. századtól a Kr. u. 13. századig a 21. oldalon szerepel. Áttekinthető táblázatok mutatják be az írásfejlődés elveit és a grafémák alakulásában szerepet játszó eljárások leírását (24).

Az emlékek nélküli írásrendszer(ek) kikövetkeztetése azon az alapon történhet meg, hogy egy későbbi írásrendszer egy vagy több grafémája egyezést mutat olyan írásrendszerekkel, amelyekkel kronológiai és/vagy földrajzi okokból közvetlen kapcsolata nem lehet. A korai steppei írás meglétére a [p/f] hangok korai arámi (Kr. e. 8. sz. közepe – Kr. e. 6. sz.) jelének a Kárpát-medencei (Kr. u. 7. sz. – 11. sz.), a kazár (Kr. u. 8. sz. – 10/13. sz.) és a második türk kaganátus idején használt, a könyvben ótöröknek nevezett írás (Kr. u. 8. sz. – 10. sz.), az orkhoni feliratok [p] jelével való azonossága alapján vált szükségessé következtetni. Más jelek, jelcsoportok azonossága vagy legalábbis rokon vonása az írások kapcsolati rendszerének további összefüggéseire utalnak, mint pl. khárosti, kazár és ótörök, illetőleg a birodalmi arám, Kárpát-medencei, kazár, ótörök stb. (25–9).

A három rovásírás (a Kárpát-medencei, a kazár és a székely-magyar) emlékeinek összehasonlításából olyan következtetést vont le a szerző, hogy rokon vonásaikból egy közös ős következtethető ki, a protorovás. A protorovás karakterkészlete a rovás emlékek alapján rekonstruálható, eredetük pedig részben a korai steppeire, részben a korai steppei közvetítésével, illetőleg közvetlenül a főnóciáira vezethető vissza. Az egyes grafémáknak és variánsaiknak az összefüggései a 30–32. oldalon találhatóak.

A rovásírás-család három tagjának (Kárpát-medencei: 32–40; kazár: 40–5; székely-magyar 45–79) ismertetése során külön-külön mutatja be az egyes írások használói-

nak/használatának történeti háttérét és korszakait, amelyet térképvázlatok egészítenek ki. Az egyes írástípusok fejlődését a létrejöttükben szerepet játszó előzmények karaktereinek számbavételétől a fejlődésükben korszakonként bekövetkezett változási folyamatokon keresztül szemlélteti. Az egyes rovásbetűk hangértékét az IPA hangjelölési rendszerével azonosítja, de emellett mind a mássalhangzóknak, mind a magánhangzóknak a rovásírásos jeleit fonetikai jelölésükkel együtt a hangképzési rendszert modellező ábrák keretében is felvázolja.

A Kárpát-medencei és a székely-magyar rovás szoros kapcsolatát az 51. oldalon található táblázat szemlélteti, kidolgozása a minimális entrópiás módszer alapján történt. A rovásbetűk alakulásmódjának, fejlődésükben szerepet játszó elveknek az 54., a Kárpát-medencei rovással azonos, illetőleg az abból levezethető grafémáknak a leírása az 55. oldalon található. Az írásrendszer fejlődését a 6–13. századig az 57–74 oldalon mutatja be a szerző. A 75–79. oldalak táblázataiban az egyes rovásgrafémák előfordulásainak időkeretei, és azoknak az emlékeknek a megnevezései találhatók, amelyekben előfordulnak. – A rovásírás-családon és ezen belül a székely-magyar íráson is nyomot hagyott a glagolita írás (80–4).

A könyv írástörténeti fejtegetéseinek összefoglalása, írástörténeti és módszertani tekintetben is igen fontos része a könyvnek a Rovásatlasz. Itt található az egyes rovásjegyek fejlődési vonalának összegzése, amely nyomon kíséri írástípusokon és korszakokon keresztül a rovásbetűk és a rovásszámok történetét (85–100). Ehhez csatlakozik a grafémaalakulásmódokat bemutató példasor. Ezek révén az olvasó is nyomon kísérheti, hogy némely esetben csak csekély változások történtek a grafémákon, a jelentősebb változások hozzáadott segédvonalakkal, vonalak elmozdításával, az írásjelek kiterjesztésével, rövidítésével vagy eltolásával, tükrözéssel vagy elforgatással történtek. A grafémák alakításában a ligatúrák, a rovásjelek különböző funkcióban történő kettőzése stb. játszottak szerepet (101–3).

A könyv szerkezetileg harmadik része, a 6–8. fejezetek a rovásírás-család tagjainak az emlékeit ismerteti (104–251).

A Kárpát-medencei írás (104–41) a 7. és a 11. század között volt használatos. A grafémáinak a bemutatása és annak/azoknak az emlék(ek)nek a feltüntetése, amely(ek)ben előfordul(nak), a 104–108. oldalon található. Részletes ismertetésük során a szerző elemzése révén az a kép rajzolódik ki, hogy az írásrendszer legkorábbi emléke, a kunágotai kancsó a 7. sz. elejéről való, amely köztörök/avar nyelvű. Az ogur, onogur feliratok mellett már igen korai időktől (a 7. sz. végétől) vannak magyar nyelvű feliratok is, olykor ugyanazon a tárgyon tartalmilag vele azonos módon, de más nyelven, nyelveken is. Különösen jelentősnek számítanak a Nagyszentmiklósi kincs egyes többnyelvű feliratai. – A legkésőbbi adat a 11. századi Torjai edénytöredék magyar nyelvű felirata.

A Kárpát-medencei írás 21. századi revitalizációjának módját – ennek során a mai magyar hangrendszernek megfelelően egyes karakterek hangértékét is módosították –, eredményeit a 137–141. oldalon olvashatjuk.

A kazár írás emlékei túlnyomó részt a Volga és a Dnyeper közötti steppe területéről kerültek elő egy kirgiz és egy Jenyiszej folyó melléki lelőhelyet leszámítva (l. a 151. oldal térképvázlatát). A leletek a 8. és 13. század közötti időben keletkeztek. A bennük előforduló rovásjelek ismertetése során tájékoztat arról is, hogy az adott jel melyik emlékekben található meg, és egyúttal arról is tudósít, hogy az egyes emlékek milyen nyelven íródtak (142–7). Az emlékek részletes ismertetése a 151–173. oldalon található.

Az említett lelőhelyeken kívül két adat a Kárpát-medencéből került elő: Homokmégy-Halom temetőjének honfoglaláskori (10. századi) 6. sz. sírjából előkerült csontlemez-

borításos tegez felirata török nyelvű. A másik kazár írásos emlék Erdélyből, Alsósztentmihályfalvából való. A felirat egy római kori oszlop újra felhasználásából származik, tartalma szerint egy zsidózó kabar személyiség nevét és házának megjelölését örzi kazár (kabar) nyelven (170–1).

A székely-magyar rovásírásos emlékek bemutatásának különös jelentősége, hogy korai emlékei révén műveltségünk régi, a latin betűs írást megelőző időktől napjainkig (sokszor csak bűvópatakként) élő írásrendszer.

Élő írásrendszerről lévén szó, szükségképpen merül fel az írás változásának a kérdése is. A Kárpát-medencei és a kazár írás egyértelműen jobbról balra irányul (104, 142), az előbbi modern felhasználása során fordul elő a balról jobbra haladó írás. A székely-magyar írás is eredendően jobbról balra halad, a 16. századtól van adat a balról jobbra, a 17. századtól a busztrifedon irányú sorvezetésre, ami a betűk formázására (tükrözéssel) is hatással van (176). A magyar nyelvben bekövetkezett hangtani változások következtében egyes írásjelek hangértéke megváltozott, illetőleg (a latin betűs íráshoz hasonlóan) az egy betű = több hang viszony is előfordul. A grafémák rovás emlékekben való előfordulásai és a hozzájuk kapcsolható hangértékük összefoglaló táblázata a 176–9. oldalon található, a mássalhangzó és magánhangzó-jelek hangrendszerbeli ábrázolása (IPA hangjelöléssel) a 180. oldalon van.

Az ős-rovásnaptár feltehető keletkezésétől (1092., a szabolcsi zsinat éve) számítja a szerző a NAP jelet és ennek a ligatúrának a származékait. Az ómagyar hangjelölés sajátosságai alapján további kettőzések, összevonások („bogár”-)jelek jöttek létre a korai ómagyar korban. A 14. századtól a rovásjelek fejlődését egyrészt az írófelület változása, másrészt a magyar hangtörténeti változások, a latin betűs írás irányították (65–78), 20–21. századi történetében pedig újabb bogárjelek, a standard helyesíráshoz való illesztés igénye alakítja, és a korábbi számkarakterek bővítése figyelhető meg (182–3).

A könyv 187–251. oldalán az egyes székely-magyar rovásírásos emlékek ismertetése olvasható: megtalálásuk ideje, körülményei, a rájuk vonatkozó szakirodalom figyelembe vételével a keletkezési idejüknek megfelelő olvasatuk meghatározása. Ez utóbbi mindig magyar nyelvtörténész szakemberekkel való alapos konzultáción alapul.

A legkorábbi székely-magyar rovásírásos emlékek igen későn, a 20. század második felétől váltak ismertté (a 900 körül keletkezett Bodrog-alsóbüi fúvóka pl. 1999-ben, a vargyasi keresztelődmedence felirata 1994-ben: 187, 188). Ezek az emlékek a bizonyítékai annak, hogy az írástípus szerves kapcsolatban volt a Kárpát-medencei és a kazár rovással, és minden alapot nélkülöz az a korábbi feltevés, hogy csak humanista tudósok alkotása lenne ez az írás. Kétségtelen, hogy a humanizmus korától vannak említésszintű adatok rá (hun vagy szkíta írásként megnevezve), de az ekkortól megszorodó emlékek írássajátosságai a korai emlékekkel való folyamatosságot mutatják (l. a 176–9. o. táblázatát).

Tartalmi tekintetben jelentős részük vallásos szöveget tartalmaz a vargyasi keresztelődmedence és a homoródkarácsonyfalvi felirat szentírási idézetétől a bolognai rovásnaptárban elősorolt szentek ünnepein keresztül Telegdi Rudimentájában olvasható Apostoli hitvalláson át Hensel térképének Miatyánk szövegéig (188–92, 201, 217, 229). A méltán híres Nikolsburgi ábécé után egy sor ábécé mutatja az írásnak a papír írófelület adta módosulási lehetőségeit (pl. 220, 223, 224).

A rovásírás titkos írásként való alkalmazásának korai példája Szamosközy István II. Rudolf ellen latin nyelven írt poémája, amelyben a tartalmilag legkényesebb szavakat rovásbetűkkel írta le – latinul (219).

A 20–21. század a rovásírás nagy reneszánsza. Ex libristől településnév-tábláig, telefonkártyától Szentírás-kiadványig széles skáláját mutatja be a könyv a felhasználási lehetőségeknek és megvalósulásoknak. A felhasználók és a felhasználás körének bővülése újabb feladatokat támaszt egyrészt a hangjelölés, graféma-alkotás terén, másrészt az új technikai eszközök, mint a számítógép adta elvi lehetőségek (az írás iránya) tekintetében. Ezeknek szemléletes és a téma szerteágazó volta következtében vázlatos képe tárul elénk a könyv 236–251. oldalain.

A tartalmi ismertetésen kívül meg kell jegyezni, hogy a könyv lapjain a kiemelteken kívül is táblázatok sora mutatja be a grafémák és változataik egymáshoz való viszonyát, térképek világítják meg az írásokat használó népek földrajzi elhelyezkedését, a tárgyalt írásos emlékek lelőhelyeit. A könyvhöz Függelékként hangtani, hangjelölési táblázat (252–4), a történelmi események időbeli egymásutánját bemutató kronológia (255–77), a magyar nyelvtörténet és a latin betűs írás korszakolása (278–9) és a rovás karakterek teljes listája csatlakozik.

Hosszú Gábor könyve a rovásírások gyökereit kutatva több ezer év, de a monográfia szorosán vett témáját tekintve is másfél évezred írástörténete – és ami ezzel jár művelődéstörténete, történelem, népiségtörténet még akkor is, ha szándéka szerint ilyen kérdésekkel nem állt szándékában foglalkozni. Így a Kárpát-medence területén előkerült legkorábbi rovásírásos emlékek nyelvi hovatartozása és az adott korban itt élő népek kérdése a történettudomány, a magyar őstörténet szempontjából is fontos adalékokkal szolgál. A szerző igen nagy szakmai felkészültséggel és tudományos alázattal az egyes szakterületek magasan kvalifikált szakértőivel való rendszeres konzultációkkal írta meg a monográfiáját. Hosszú Gábor könyvével a rovásírások kutatói számára megkerülhetetlen munka került a tudomány asztalára.

ZELLIGER ERZSÉBET

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Ördög Ferenc 80 éves*

A tulajdonnevek – vallják a névkutatók – sokféle szerepűek a nevet ismerő és használó egyén számára: gazdag jelentésszerkezettel, tartalommal, szimbolikus értékkel, a tájékozódást segítő funkcióval rendelkeznek. Ha néhány tulajdonnévben azt szeretnénk felvázolni, kik és mik ezek a tájékozódási pontok Ördög Ferenc életében és életművében, esetünkben bizvást fordulhatunk egy reprezentatív értékű forrásanyaghoz: válogatott tanulmányainak (ÖRDÖG FERENC, Válogatott tanulmányok. Nagykanizsa, 2008) „Tárgy-, szó- és névmutató”-jához (i. m. 323–94; a teljes bibliográfiát l. ugyanitt, 309–21). Ördög tanár úr elsődleges kutatási területén kezdve: az öt leggyakoribb személynév nála a *Benkő Loránd*, *Pais Dezső*, *Hajdú Mihály*, *Markó Imre Lehel* és *Végh József*, míg a helynevek körében a legnépszerűbb a *Szent*- előtagú, illetve a *Zala*- előtagú helynevek csoportja. Fontos szakmai, em-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, 2013. április 16-án.